

TEADVUSTAMATA PSÜÜHIKA JA KRIMINOLOOGIA

L. A u v ä ä r t ,

TRÜ kriminoloogia laboratooriumi
nooremteadur

Teadvuse olemasolu inimesel tähendab, et tal on tekkinud elu-, suhtlemis- ja õpetamisprotsessis selline sõnnaobjektiveerunud kogum (või süsteem) enam või vähem üldistatud teadmisi, mille abil ta võib tunnetada ümbritsevat maailma ja iseennast, ära tundes tegelikkuse nähtused nende seoste tõttu olemasolevate teadmistega. Teadvus ei haara kogu inimpsüühikat. Psüühikat ei tohi samastada teadvusega. Kõik tuntud psühholoogid tunnistavad teadvustamata psüühika olemasolu. See nähtus kui psüühika erivorm on põhjustanud küllaltki suurt poleemikat,² kuid ainsake tunnustust leidnud teooriaks on siiski D. Uznadze seadumusteooria.

Esmalt mõningaid terminoloogilisi täpsustusi. Seadumus on üldse kõige erinevamares tähendustes kasutatav mõiste, seda eriti vene keeles. Põhjuseks on erinevate teooriate segunemine, vahel ka segiajamine. Nimetame neist tähtsamaid.

D. Uznadze juhtimisel töötati välja eksperimentaalsel psühholoogial põhinev seadumusteooria. V. Mjasistšev

---

¹ "Наличие у человека сознания означает, собственно, что у него в процессе жизни, общения, обучения сложилась или складывается такая совокупность (или система) объективированных в слове, более или менее обобщенных знаний, посредством которых он может осознавать окружающее и самого себя, опознавая явления действительности через их отношения с этими знаниями... Сознание не покрывает психической деятельности человека в целом. Психическое и осознанное не могут быть отождествлены" (С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. М., 1957, стр. 276).

² Täpsemalt vt.: Ф.В. Бассин. Проблема бессознательного. (О неосознаваемых формах высшей нервной деятельности). М., 1968; М.Н. Чхартишвили. Проблема бессознательного в советской психологии. Тбилиси, 1965.

rajas suhtumispsühholoogia teoreetilise kontseptsiooni. Lisaks neile rakendatakse konkreetsetes uuringutes ja teoreetiliste probleemide lahendamisel veel anglo-saksi sotsiaalse hoiaku teooriat. Tulemuseks on tihti mõistete virr-varr ja asjatu poleemika.

Estikeelses pericodikas on käsitletud D. Uznadze seadumusteooriat ja sotsiaalse hoiaku teooriat. Artiklis "Seadumus ja hoiak"³ annab P. Vihalemm nimetatud teooriatest D. Uznadze seisukohtadel põhineva lühiklevaate. Kuna aga rida eesti autoreid (V. Eksta, U. Kala, H. Liimets, E. Välja jt.) tunnistavad vaid sotsiaalse hoiaku teooriat, siis oleme sunnitud D. Uznadze seadumusteoorial pikemat peatumist. Seadumus on psühhofüsioloogiline valmisolek teatud käitumiseks, valmisolek vastureaktsiooniks välismõjudele: närvisüsteem on valmis käituma või õigemini juhtima teatud kindlal viisil käitumist esimese vallandava signaali puhul, samal ajal on see käitumine ka psühhiliselt motiveeritud. Loomulikult toimub kõik ilma analüüsita, sünteesi ja otsustamiseta. Seadumus on isiksuse moodus (seisund) igal konkreetsel hetkel.

Estikeelse sõna "seadumuse" loojaks on V. Ernits, kes samastab selle mõistega "seatud olema". Meie arvates tuleks mõistet "seadumus" kasutada eesti keeles dünaamiliste nähtuste puhul, sest tegusõna "seadma", millest on tuletatud nimisõna "seadumus", tähendab muutma, uuele olukorrale kohanema, seega seadumus on kohanemine. Hoolimata sõnale antud esialgsest tähendusest ei ole meie arvates otstarbekas hakata looma dünaamilise fenomeni jaoks uut terminit, seda enam et "seadumus" dünaamilise fenomeni tähisena on meie kõnepruuki juurdumas.

"Hoidma" tähendab midagi säilitama nii, nagu see antud hetkel on, seega on "hoiak" millegi varem esinenud hoidmine, säilitamine, "Hoiakut" võib meie arvates kasutada ainult staatiliste nähtuste puhul. Vastavalt D. Uznadze teooriale areneb seadumus püsivaks muutumisel, fikseerumisel hoiakuks. Hoiak ehk fikseerunud seadumus on aktuaalse ehk situatiivse seadumuse üks eriliike. Just selles peitub D. Uznadze teooria universaalsus. Seadumuse muutumises väljendub uue ja vana dialektika.

³ P. V i h a l e m m . Seadumus ja hoiak. - "Õukogude Kool", 1974, nr. 12.

Meie sotsiaalpsühholoogia on ameerika sotsioloogidelt üle võtnud termini "attitude", mida võiks eesti keelde tõlkida "sotsiaalne hoiak", rõhutades nii selle nähtuse sotsiaalset aspekti. Kuna inglise keeles on peale "attitude" kasutusel veel "set", võib öelda, et fikseerunud sotsiaalse seadumuse, mida ameerika sotsioloogid kutsuvad "sotsiaalseks attitudeks", ja momentaal-aktuaalse seadumuse, mida välismaa psühholoogias tuntakse "set'i" all, vahel on kindel vastastikune seos. D. Uznadze teooria järgi tuleb neid termineid kasutada ühe ja sama tegelikkuse erinevate külgede iseloomustamiseks.

Saksakeelsed mõisted "Einstellung" ja "Haltung", samuti venekeelne mõiste "установка" ei erista nii rangelt käsitletava nähtuse dünaamilist ja staatilist aspekti, mis võib tõlkimisel põhjustada küllaltki palju segadust.

D. Uznadze lähtub oma teooria väljatõttamisest sellest, et aktiivsetesse suhetesse väliskeskkonnaga ei astu mitte isiku närvisüsteemi üksikud osad, vaid isiksus kui tervik. (Juba I. Pavlov rõhutas, et mida täiuslikum on elusorganismi närvisüsteem, seda tsentraliseeritum see on, seda enam korraldab ja koordineerib kogu organismi tegevust, kuigi see alati eredalt ja avalikult ei ilmne.⁴) Vastavalt sellele teorialle väline mõju, murdudes terviklikus seisundis, mis subjektile on tekkinud enne selle välimõju tajumist, saavutab teatud psüühilise efekti. Iga seadumus on valmisolek mingiks tegevusliiniks ja see tegevusliin määrab ta.⁵

Marksistlikus filosoofias on üldtunnustatud seisukoht, et liikumine on materia eksisteerimise vorm. Psühholoogid otsivad siiani veel tegevuse aktiivsuse algpõhjust, kuid nagu näitas oma töödes P. Anohhin, on aktiivsus elusorganismist sama lahutamatu kui liikumine materiaist.⁶ Et elus-

---

⁴ И. П. Павлов. Полное собрание сочинений. Т. III, кн. 2, стр. 409.

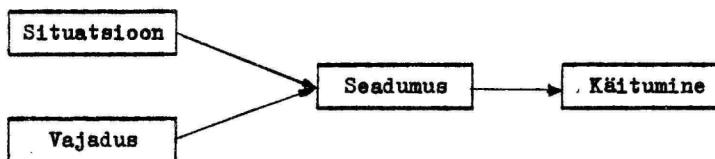
⁵ "Всякая установка - это установка на какую-то линию поведения и этой линией поведения она и определяется.." (С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии. М., 1946, стр. 625).

⁶ П. К. Анохин. Теория отражения и современная наука о мозге. М., 1970.

organism saaks eksisteerida, peab ta rahuldama mitmesuguseid vajadusi. Vajaduste rahuldamine on aktiivsuse väljendus. Igasuguse aktiivsuse realiseerimiseks on vajalikud kaks komponenti: vajadus ja situatsioon. See kehtik ka inimkäitumise kohta.

D. Uznadze teooria põhimõisteiks ongi vajadus ja situatsioon. Seadumus tekib vajaduse ja situatsiooni koosmõjul. Seadumuse mõju käitumisele on kujutatud skeemil 1.⁷

S k e e m 1

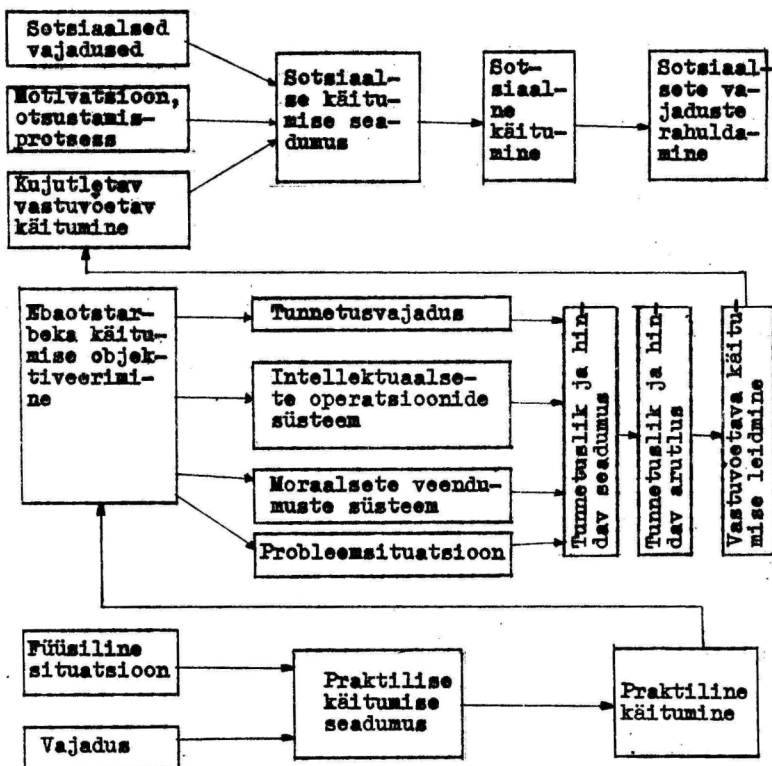
Vahetu situatsiooni ja vajaduse koosmõjul toimuvat isikuse käitumist nimetab D. Uznadze impulsiivseks. Kui aga niisugune käitumine ei anna soovitud tulemusi, hakkab inimene põhjuste üle juurdlema, võtab appi mõtlemise, või nagu ütleb D. Uznadze: objektiveerib situatsiooni. Mõtlemise tulemusena leiab ta uue võimaluse antud vajaduse rahuldamiseks. Koos lõpliku otsuse vastuvõtmisega on kujunenud vastav psühhofüsioloogiline valmisolek, on tekkinud uus seadumus. Seega t a h t l i k u t e g e v u s e p u h u l l u u a k s e u u s s e a d u m u s t a h t l i k u l t .

Š. Nadirašvili nimetab objektiveerimisel põhineva käitumise teoreetiliseks aktiivsuseks. Sellest psüühilise regulatsiooni mehhanismist annavad ülevaate skeemi nr. 2 alumine ja keskmine osa, mis iseloomustavad inimese käitumist väljaspool kollektiivi (näiteks Robinson üksikul saarel) ja sedagi tinglikult, sest mõtlemine nii ontogeneesi kui ka fülogeneesi protsessis ei saa areneda väljaspool sotsiaalset keskkonda. Igapäevases elus peab inimene arvestama antud ühiskonnas kehtivaid sotsiaalseid nor-

⁷ Skeemid 1 - 2 ja seadumuse klassifikatsioon raamatus: Ш.А. Надирашвили. Понятие установки в общей и социальной психологии. Тбилиси, 1974.

me ja sotsiaalseid oetusi. Inimese sotsiaalse käitumise re-
guleerimise mehhanismi kujutab skeem tervikuna.

S k e e m 2

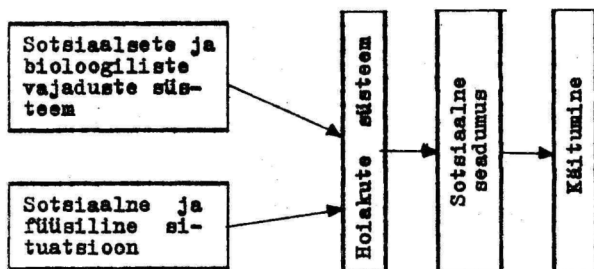

Kui üht ja sama situatsiooni objektiveeritakse korduvalt, siis iga järgmise korraga objektiveerimisprotsess lüheneb. Mõtlemise käigus tungib inimene üha vähem detailidesse, üha rohkem usaldab ta oma varasemaid kogemusi. Lõpuks saabub moment, kus situatsioon ei põhjusta üldse mõtetetegevust, selle inimese jaoks ei ole antud situatsioonis enam probleemi. Seadumus on fikseerunud, dünaamiline situatsioon ja vajaduse vaheline koosmõju on muutunud jäigaks hoiakuks.

Inimene kui isiksus saab tekkida ja areneda vaid sot-

siaalses keskkonnas. Inimese igas käitumisaktis väljendub ühel või teisel määral tema suhtumine sotsiaalsesse keskkonda. VMLjakujuunenud isiksuse ükski käitumisakt ei vasta skeemile 1. Harjumuslikku sotsiaalset käitumist võiks kujutada järgnev skeem.

S k e e m 3

Hoiakute olemasolu korral ei tajuta kogu situatsiooni tervikuna, vaid osaliselt. Osaline situatsioon kutsub esile varem esinenud terviksituatsioonile iseloomuliku vastuse. Kui aga situatsioon on ainult osaliselt sarnane varem esinenuga, siis tekib illusioon, mis põhjustab mitteadekvaatse käitumise. D. Uznadze üks tuntumaid katseid on nägemisillusiooni esilekutsumine. Katseisikule näidatakse kahte eri suurusega rõngast, näiteks suurem kogu aeg paremal, väiksem vasakul. Teatud arvu kordade järel aga näidatakse ühesuurusi rõngaid, kuid katseisik näeb sellest hoolimata paremal suuremat ja vasakul väiksemat. Seda isegi siis, kui tegelikult on vasak rõngas veidi suurem. D. Uznadze jõudis järeldusele, et erinevatel inimestel on hoiaku püsivus ja tugevus erinev. Leidub neid, kes vabanevad vanadest hoiakutest vaid suurte raskustega, nende hoiakud on staatilised. Teiste inimeste hoiakud võivad teatud aja möödumisel muutuda, nende hoiakud on dünaamilised. Mõlemad iseloomustavad hoiaku lõplikku saatust. Plastilisus ja jäikus iseloomustavad muutumisprotsessi ennast, sõltumata sellest, millega see lõpeb. Plastilise hoiaku puhul muutused situatsioonis ja vajadustes kutsuvad esile muutuse ka hoiakutes. Jäik hoiak ei muutu, kuid see võib hävida või hävitatud saada. Stabiilsus väljendab hoiaku aktiivsuse kest-

vust. Stabiilse hoiaku vastandiks on labiilne hoiak.⁸

N. Eliava, seadumuspühholoogia üks tuntumaid esindajaid, märgib, et fikseerunud seadumus viib vahel inimese ekstsitusesse, kuid sagedamini just vastupidi: muudab käitumise varasema kogemuse põhjal eesmärgipäraseks ja kiireks.⁹ Kui näiteks hakkame mõtlema, kuidas kirjutada sõna "seadumus", kujutame ette, kuidas me maalime iga täheköverat, kuidas me paneme üht või teist sõrme liikuma, siis jääbki meil ilmselt see sõna ja teisedki kirjutamata. Kuigi tähti õppides kujundasime hoiaku kirjutamiseks, on see hoiak omandanud suhtelise iseseisvuse, väljunud meie teadvuse vahetu juhtimise alt. Sellel muide põhineb kriminalistikas kasutatav käekirja identifitseerimine. Ükskõik kui palju inimene püüaks oma käekirja moonutada, teeb ekspert kirjutaja omati kindlaks.

Seadumusteooria käsitluse lõpetuseks võiks öelda, et inimese eksterogeenset käitumist juhivad järgmised seadumused:

- 1) praktiline (harjumuslik);
- 2) teoreetilis-tunnetuslik;
- 3) sotsiaalne.

Peale eksterogeense käitumise esineb inimestel veel interogeenne käitumine. Seda juhtivad seadumused võib tinglikult jagada kahte suurde gruppi:

- 1) psühhofüüsiliste jõudude realiseerimise seadumus;
- 2) interogeensete väärtuste eksterosatsiooni- ehk loomingu-seadumus.

Kõik nimetatud seadumused võivad esineda kas hetkelise aktuaalse seadumusena või siis püsiva hoiakuna. Seda tuleb eriti silmas pidada sotsiaalse käitumise seadumuse juures.

---

⁸ Д.Н. У з н а д з е. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961; Он же. Психологические исследования. М., 1966.

⁹ "Фиксированная установка иногда приводит к заблуждению, но часто она, напротив, благоприятствует целесообразности поведения, играя положительную роль в использовании прошлого опыта." (Н.Л. Э л и а в а. Мыслительная деятельность и установка. - Исследования мышления в советской психологии. М., 1966, стр. 281.)

Sotsiaalne hoiak on sotsiaalse käitumise fikseerunud seadumus. D. Uznadze arvates on sotsiaalsed vajadused inimeses fikseerunud sotsiaalsete hoiakute süsteemina. Ja ka vastupidi: sotsiaalsete hoiakute süsteem esineb vajaduse rollis uue sotsiaal-aktuaalse seadumuse formeerumisel, mille alusel toimub isiksuse konkreetne sotsiaalne käitumine. Sotsiaalsed hoiakud tekivad sotsiaalse seadumuse fikseerumisel. Juba esimene sotsiaalne hoiak avaldab mõju sotsiaalse keskkonna tajumisele ja uute sotsiaalsete hoiakute tekkimisele. Kuna sotsiaalset keskkonda iseloomustavad sotsiaalsed normid ja ootused eksisteerivad ideaalselt teatud inimeste grupi teadvuses, siis võib üksikisik neid tajuda vaid teiste inimeste vahendusel. Seega kerkiavad sotsiaalsete hoiakute tekkimisel probleemi keskpunkti inimesed kui sotsiaalset informatsiooni edasiandvad kanalid, inimestevaheline suhtlemine.

Inimese käitumise reguleerimise mehhanismi võib vaadelda kolmeastmelisena: seadumus, objektiveerimine, hoiak. Objektiveerimisele eelneb ja järgneb teadvustamata psüühika seadumuse ja hoiaku kujul. Objektiveerimisel põhinev käitumine moodustab meie käitumises tühise osa, mõnede teadlaste arvates vaid umbes kaks protsenti igapäevasest käitumisest. Peamine on hoiakutel põhinev käitumine. Kuid oma hoiakute adekvaatsust on inimene korduvalt kontrollinud ja kontrollib objektiveerimise ja praktika abil ning korrigeerib ebakõla puhul oma hoiakute süsteemi.

Hoiakute süsteem moodustab omapärase mitmekihilise läätse, milles murdub väliskeskkonna igasugune mõju. Varrases lapsepõlves tekkinud esimesed (praktilise, teoreetilise ja sotsiaalse käitumise) hoiakud avaldavad mõju hilisemate hoiakute tekkimisele. Inimeste hoiakute süsteem areneb ja hääbub koos isiksuse arengu ja hääbumisega. Osa hoiakuid on spetsiifilisemad ja kitsamad, teised üldisemad. Kokku moodustavad nad teatud hierarhilise struktuuri. V. Jadov nimetab seda dispositsioonide hierarhiliseks süsteemiks ja eraldab sellest neli astet.

1) Madalam aste, kuhu kuuluvad elementaarsed hoiakud, mis fikseeruvad vitaalsete vajaduste ja lihtsate situatsioonide mõjul. Nende hoiakute puhul puudub poolt ja vastu läbielamine ja neid üldreeglina ei tunnetata teadvuse tasemel.

2) Teine aste, kuhu kuuluvad sotsiaalsed hoiakud või täpsemalt - sotsiaalsete hoiakute süsteem. Erinevalt elementaarsetest hoiakuteest on need tunduvalt keerulisemad. Neil esineb kolm põhilist komponenti: emotsionaalne, kognitiivne ja käitumuslik.

3) Kolmas aste on isiksuse huvide suunduse aste, mida võib vaadelda kui sotsiaalsete hoiakute kõrgemat, uue kvaliteediga süsteemi.

4) Kõrgema astme moodustavad väärtusorientatsioonid või väärtusorientatsioonide süsteem. See on suunatud elutegevuse eesmärkidele ja nende eesmärkide saavutamise vahenditele, mille determineerivad antud indiviidi elu sotsiaalsed tingimused.¹⁰ Kuna varasemad hoiakud mõjutavad uute hoiakute tekkimist, esimesed hoiakud aga kujunevad lapseas, siis on pedagoogidel ja kriminoloogidel peale sotsiaalsete hoiakute tekkemehhanismi vaja mõista ja tunda veel hoiakute muutmise mehhanismi. Kahjuks ei tehta meil praegu vastavasunaalisi uuringuid ja ka sellealane kirjandus on raskesti kättesaadav. Veidi parem on olukord praktilise käitumise ja tunnetusliku tegevuse hoiakutega. Järgnevalt esitame Z. Hodžava eksperimentaalsel uuringul põhinevad järeldused.

1. Arvamus, et võrdse tugevusega hoiakud hävitavad või neutraliseerivad teineteist, on ekslik. Neutraliseerimist esineb suhteliselt harva. Üldjuhul vastupidised hoiakud vaid nõrgendavad teineteist, mis väljendub kahel kujul: a) üks neist mõjutab nõrgemalt, teine aga nagu varem; b) mõjutavad mõlemad, kuid mõlemad nõrgema efektiga.

2. Neutraliseerimist ei toimu ka siis, kui vastupidised seadumused on fikseerunud erineva jõuga. Tugevam hoiak kõrvaldab nõrgema hoiaku mõju ja hakkab tegutsema üksinda, kuid see ei tähenda, et nõrgem hoiak täielikult häviaks. Kui toimuvad muutused situatsioonis või tugevam hoiak hävineb, siis võib uuesti esile kerkida endine nõrk hoiak.

---

¹⁰ В.Я. Я до в. Личность как субъект социальной активности. - Активность и личность в социалистическом обществе. Москва-Варшава, 1974, стр. 83-85.

3. Vastupidiste hoiakute efekt määratakse mitte ainult fikseerimise, vaid ka reafaktoriga. Kahest ühe tugevusega hoiakust hakkab mõjutama viimati tekkinu. Mõnimgates tingimustes reafaktor võidab fikseerumise faktori.

4. Vastupidiste hoiakute mõju ei saa kujutada mehaaniliste jõudude või vektori mõjuna, nad nõrgendavad ja muutuvad mõlemad ja just sellepärast ei saa neid võrrelda mehaaniliste jõudude mõjuga.¹¹

Rõhutame veel kord, et ei ole kontrollitud, kas need seaduspärasused laienevad ka sotsiaalsele hoiakule.

Nagu juba mainisime, konkureerib D. Uznadze seadusteooriaga N. Mjasištševi suhtumisteooria. Nende teooriate võrdlev põhjalik analüüs puudub. Viimasel ajal kostab üha rohkem häält, et suhtumine ja hoiak (*attitude*) on üks ja sama. Nimetame siin selliseid tuntud teadlasi nagu V. Jadov, J. Kuzmin ja Š. Nadirašvili. Ühineme eeltoodud seisukohaga, kuid eesti keeles oleks vaja meie arvates siiski teha ranget vahet suhtumise ja hoiaku vahel. S u h t u d a s a a b m i l l e s s e g i , kas siis esemetesse, inimestesse või nähtustesse. Hoiak, eriti aga seadumus, on v a l m i s o l e k m i n g i k s t e g e v u s e k s . See, millesse suhtutakse, on hoiakut esile kutsuva ja hoiakut aktualiseeriva situatsiooni peamine osa, selle keskpunkt. Suhtumise puhul on esiplaanil keskkond ja keskkonna vahendusel iseloomustatakse subjekti, hoiakute puhul aga on esiplaanile tõusnud subjekt. Meie arvates on täiesti lubamatu kasutada eesti keeles selliseid väljendeid nagu: hoiak klubi suhtes pro suhtumine klubisse jne.

Sotsiaalsete hoiakute mõõtmine on seotud L. Thurstone'i nimega. Kolmekümmendatel aastatel uuris ta ameeriklaste suhtumist sõjasse. Selleks kogus ta 44 arvamust sõja kohta ja laskis hinnata neid 300-liikmelisel eksperptide grupil 11-pallise skaala alusel. Saadud hinnangute keskmised jäid mõõdupuuks, millega võrreldi uuritavate grup-

---

¹¹ З.И. Ходжава. К вопросу о действии взаимно-противоположно направленных установок. - Экспериментальные исследования по психологии установок. Т. 2. Тбилиси, 1968.

pide suhtumist.¹² Sama metoodika põhjal on võimalik mõõta ka üksiküht milliseid teisi sotsiaalseid hoiakuid, sealhulgas ka kriminoloogidele huvi pakuvaid.

Nõukogude kriminoloogias on küllaltki palju vaieldud hoiakute üle. Osa autoreid peab hoiakuid kõigi kuritegude põhjuseks, teised aga eitavad täielikult hoiakute tähtsust kuritegude toimepanemisel. Nimetatud diskussioonist annab ülevaate professor I. Rebane.¹³ Nõustudes igati I. Rebase seisukohtadega, lisame mõned märkused, lähtudes D. Uznadze seisukohtadest.

Vene keeles termin "установка" tähistab nii dūnaamilist kui ka staatilist fenomenit. See raskendab üksikute autorite väidete jälgimist, vastuväidete esitamist ja põhjustab asjatuid diskussioone.

Nii hoiakute pooldajate kui ka hoiaku tähtsust eitavate autorite kontseptsioonides võib meie arvates määrgata nelja peamist puudust.

1. Käsitletakse ainult staatilist, kuid ignoreeritakse dūnaamilist aspekti, nimelt seadumust. Selle tulemusel muutub hoiak isoleeritud, eraldatud fenomeniks, mille tekkimine, muutumine ja hävimine jääb meile täiesti arusaamatuks ja mis viib paratamatult hoiaku tekkemehhanismi otsimisele pärilikkusest.

2. Hoiaku üle vaidlevad kriminoloogid ei tunne (või ei tunnista) inimpsūhika kolmikjaotust, millest oli jutu eespool, ning millest tuleneb kolmesugune käitumine:

- a) impulsiivne;
- b) objektiveerimisel põhinev;
- c) harjumuslik.

3. Teadlik käitumine samastatakse teadvustatud käitumisega. Vastavalt D. Uznadze teooriale l u u a k s e t a h t l i k u k ä i t u m i s e k o r r a l s e a -

---

¹² Täpsemalt vaata: L. Thurstone. The measurement of change in social attitude. - "Journal of Social Psychology"; 1931, Vol. 2, p. 230-231; L. Thurstone. A scale for measuring attitude toward the movies. - "Journal of Educational Research", 1930, Vol. 22, p. 89-94.

¹³ Vt. I. Rebane. Algteadmisi kriminoloogilast. Tln., 1975, lk. 131 jj.

d u m u s t a h t l i k u l t . Objektiveerimisprotsess lõpeb seadumuse loomisega, s. t. teadvuse planeeriv, juhtiv ja kontrolliv funktsioon läheb üle teadvustamata psüühikaks, teadvuse kolm nimetatud funktsiooni muutuvad inimese terviklikuks seisundiks, valmisolekuks teatud viisil käituda. Tahtlikult loodud seadumus võib fikseeruda, muutu da hoiakuks, kuid sellest ei muutu veel ta teadlik iseloom.

4. Kuritegelikku käitumist vaadeldakse kui keskpunkti, kui täiesti omaette nähtust. Kui me aga vaatleme kuritegu mitte kui keskpunkti, vaid kui hälvet, inimkäitumise ühte äärmuslikku väljendust, siis taandub kriminoloogide vaidlus hoiaku osast kuriteo toimepanemises hoiaku osale käitumisaktis üldse. Just seepärast peatusime nii pikalt hoiaku üldpsühholoogilisel teoorial. Selleks et elusolend teeks kasvõi ühe ainsa sammu, peab ta kui tervik end selleks vastaval viisil ette valmistama; kui ta tahab teha just seda sammu, peab ta enda kui terviku häälestama selle sammu teostamiseks.¹⁴ Kuriteod on inimtegevuse see osa, mis rikub antud formatsioonid valitsevaid ja seadusega kaitstavaid ühiskondlikke suhteid. Kuritegu ei erine muust inimtegevusest mitte psühholoogilise juhtimismehhanismi, vaid antud inimese suhtumise tõttu sotsiaalsetesse väärtustesse.¹⁵ Kuritegu ei saa eksisteerida väljaspool ühiskonda. Võttes nüüd aluseks suhtumise sotsiaalsetesse väärtustesse, võib kogu inimkäitumise paigutada teljele, mille ühes otsas on $+\infty$ ja teises otsas $-\infty$. Kuritegude hulka kuuluvad need teod, milles hakkab väljenduma teatud negatiivne suhtumine, ula-

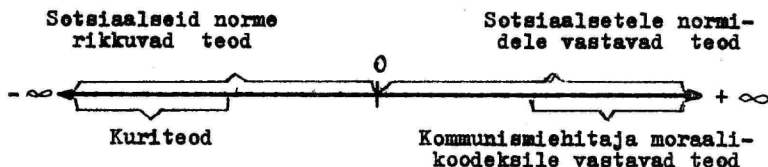
---

¹⁴ "Для того, чтобы живое существо сделало хотя бы один единственный шаг, оно как целое должно к этому соответствующим образом подготовиться; если оно хочет сделать этот именно шаг, оно должно настроиться как целое для осуществления как раз этого шага". (Д.Н. Узнадзе. Психологические исследования. М., 1966, стр. 333.).

¹⁵ "Вполне понятно также, что специфика антиобщественного поведения вовсе не заключается в том, что в этом поведении участвуют или не участвуют какие-либо особые психические или физиологические механизмы, не характерные для поведения общественно полезного. Все механизмы одни и те же." (В.Н. Кудряцев. Социально-психологические характеристики антиобщественного поведения. - Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975, стр. 256.).

tudes $-\infty$ -ni välja. Graafiliselt võiks seda tinglikult kujutada nii.

S k e e m 4

Kuna suhtumine sotsiaalsetesse väärtustesse on inimese sotsiaalsete hoiakute ja sotsiaalse seadumuse üks aspekt, siis on pikemata selge sotsiaalsete hoiakute ja seadumuste erinev tähtsus kriminoloogias. Kuna suhtumine sotsiaalsetesse väärtustesse (sotsiaalsed hoiakud) on inimese iga teo hindamise (skeemil teljele paigutamise) aluseks, siis ka suhtumine (sotsiaalsed hoiakud) peab olema $+\infty$ -st kuni $-\infty$ -ni. $-\infty$ lähedal asuvaid hoiakuid on hakatud meie kriminoloogias nimetama antisotsiaalseteks hoiakuteks, vähem negatiivset suhtumist väljendavaid hoiakuid aga asotsiaalseteks.

Teravalt antisotsiaalsete hoiakute illustreerimiseks esitame I. kaasuse. I. oli kaheksa korda kohtulikult karistatud. Ühtki päeva oma elus polnud ta tšöll käinud, kinnipidamiskohtades aga viibinud kaksikümmend kolm aastat. Juba esimesel tšöll pärast järjekordse karistuse kandmist tappis ta röövimise eesmärgil talle tšömaja andnud K. Varsti pärast seda sooritas ta uue kuriteo, mille eest mõisteti kümneaastane vabadusekaotus. Siis tuvastati I. süü K. mõrvas ja ta mõisteti mahalaskmisele.

Nõrga antisotsiaalse hoiaku näitena toome M. vargusloo. M. (17-aastane tütarlaps) sõitis Moskvasse sisseastumiseksamitele teatriinstituuti. Ta sooritas eksamid, kuid langes konkursil välja. Tal oli võimalus tšöle asuda provintsiteatrisse. Eksamite ajal oli ta kulutanud kogu oma raha, lisa aga vanematelt ei saabunud. Ta oli väga raskes olukorras, kui tutvus mõnede noortega, kes kutsusid teda koos õhtut veetma. Näljane tütarlaps jäi alkohoolsetest jookidest kiiresti purju ja uinus. Kui noored laiali läksid, vägistab korteriperemees ta. Hommikul korteriperemees lahkus ja M. ootas teda õhtuni. Siis võttis mõned vä-

huviväärtuslikud asjad, müüa need ja saadud raha eest sõitis koju.¹⁶

Hoiakud on suhteliselt püsivad ega väljenda isiku hetkelist suhtumist oma teosse ja tagajärge, seda väljendab seadumus, mis pidevalt muutub koos teo (antud juhul kuriteo) üksikute etappide toimepanemisega. Just seadumuse väljenduv suhtumine iseloomustab süüastet antud konkreetse kuriteo puhul.

Hoiakute puhul kerkib esile kaks küsimust: 1) kas igasugune hoiak põhjustab kuriteo? 2) kas igasugune kuritegu põhineb sotsiaalsel hoiakul?

Nõukogude kriminaalõiguses peetakse kuriteoks tegu, mitte suhtumist. Selleks, et suhtumised (sotsiaalsed hoiakud) muutuksid kuriteoks, peab isik neid aktiivsele väljendama (kas tegevuse või tegevusetuse vormis). Seega sotsiaalsed hoiakud on kuriteod niivõrd, kui võrdnad on leidnud väljenduse isiku aktiivsuses. Seda märkisid juba marksismi rajajad.¹⁷ Rõhutame veel kord, et iga käitumisakt põhineb aktuaalsel (situatiivsel) seadumusel. Hoiakute süsteem võtab aktuaalse seadumuse formeerumisest osa, kuid ei ole veel ise aktuaalne seadumus. Väliseskondade ja isiklike vajadusi tajutakse läbi hoiakute süsteemi prisma. Keskkond, vajadused ja hoiakute süsteem on omavahelises dialektilises seoses, mida omakorda kontrollib isiksuse teadvus. Hoiakute süsteem on saavutanud küll suhtelise iseseisvuse, kuid ei ole väljunud teadvuse kontrolli alt. K u n a h o i a k u t e s ü s -

¹⁶ Toetud kaasused on võetud raamatust: А.Б. Сахаров. О личности преступника и причинах преступности в СССР. М., 1961.

¹⁷ "Мы требуем неприкосновенного правового положения для всякого негодного существа не потому, что оно негодно, а постольку, поскольку его порочность остается в пределах его образа мыслей, для которого не существует ни трибунала, ни кодекса. Мы таким образом противопоставляем дурной образ мыслей, для которого не существует трибунала, дурным деяниям, для которых в случае, если они противозаконны, существует трибунал и уложение в наказаниях". (К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. I, стр. 182-183.)

teem kujuneb isiksusel välja sotsialiseerumise käigus, siis iga sotsiaalne hoiak on kujundatud sotsiaalse keskkonna või siis isiksuse enda poolt. See on tahtlikult kujundatud sotsiaalne stereotüüp, mis on läinud isiksuse teadvustamata psüühikasse. Iga inimene kontrollib pidevalt praktikas oma hoiakute süsteemi ja korrigeerib seda vastavalt muutustele keskkonnas ja isiksuse struktuuris. See-ga eespool püstitatud küsimusele, kas iga antisotsiaalne hoiak põhjustab kuriteo, tuleb vastata eitavalt. Antisotsiaalse hoiaku ja kuriteo vahel võiks esineda ühene seos siis, kui isiksus oleks passiivne. Kuid isiksus on aktiivne! Isiksuse aktiivsust suudavad peale hoiakute süsteemi veel konkreetne situatsioon, isiksuse aktuaalsed vajadused ja tahe. Isiksuse iga tegu on determineeritud, kuid see determineerub tegevuse käigus. Hoiakute süsteem on inimkäitumist determineerivaks komponendiks, kuid mitte ainsaks. Hoiakute süsteemi mõju käitumisele sõltub hoiaku tugevusest. Mida tugevamad on hoiakud, seda rohkem avaldavad nad mõju aktiivsuse suunale. On inimesi, kes järgivad peaaegu ainult oma hoiakuid, ja teisi, kes pidevalt kohanevad ümbritseva keskkonnaga. Mõlema tüübi esindajaist võivad saada kurjategijad. Võib esineda ka juhuseid, kus inimene ilma antisotsiaalse hoiakuta, ainult situatsiooni mõjul paneb toime kuriteo. Ta loob tahtlikult antisotsiaalse seadumuse. Üldreeglina ei ole sellised esimesed antisotsiaalsed teod eriti rasked seadusest üleastumised, kuid tegevuse käigus seadumus fikseerub, muutub hoiakuks, mis omakorda soodustab teiste, raskemate tegude sooritamist. Just selles peitub isiksuse kuritegeliku struktuuri areng.

Loomulikult sooritavad sagedamini meil kuritegusid tugevate antisotsiaalsete hoiakutega inimesed, sest meie ühikonnas ei esine üldreeglina sellist situatsiooni, mis tõukaks meie ühiskonna sotsiaalsetesse väärtustesse passiivselt suhtuva isiku kuriteole, kuid see ei anna veel alust väita, et iga antisotsiaalne hoiak tingib paratamatult kuriteo. Probleem taandub siin vaid situatsiooni ja hoiakute vahekorrale, või veelgi laiemalt võttes - objektiivse (keskkonna) ja subjektiivse (subjekti) vahekorrale.

O. Joffe rõhutas täiesti põhjendatult, et süü ei ole mitte lihtsalt subjektiivne suhtumine tegelikkusesse, vaid subjektiivsete ja objektiivsete faktorite omapärane ühtsus.¹⁸ Et üks või teine isik hakkaks käituma kuritegelikult, peaksid objektiivsed ja subjektiivsed tingimused moodustama negatiivsete tingimuste teatud summa, mida võiks nimetada kuritegeliku käitumise läveks. Mida negatiivsemad on inimese hoiakud, seda vähem negatiivne peaks olema situatsioon kuritegeliku käitumise läve saavutamiseks, ja vastupidi. Kahjuks ei ole käesoleval ajal meie käsutuses näitajaid, mis lubaksid objektiivseid ja subjektiivseid tingimusi võrreldavalt mõõta.

Küllaltki huvitav on S. Arzumanjani katse iseloomustada kurjategija isiksust just tema suhtumise põhjal situatsiooni. Tema arvates on väikseim sümaste sel kuriteo subjekt, kes oma asotsiaalse hoiaku realiseerimiseks kasutab ära olemasoleva soodsa situatsiooni, teisel astmel subjekt juba otsib soodsat situatsiooni ja kolmandal etapil loob selle ise.¹⁹ Süü astme määramine isiksuse ja situatsiooni vahekorral alusel on meie arvates teoreetiliselt täiesti mõeldav, praktikas on selle kindlaksmääramine küllaltki keeruline. Kasutavad ju soodsa situatsiooni ära ka need kurjategijad, kes soodsa situatsiooni puudumisel looksid selle ise.

Eeltoodu kokkuvõtteks võib öelda, et igasugune tegu pannakse toime situatsiooni ja subjektiivsete faktorite (vajaduste, hoiakute ja tahte) koosmõju tulemusel. Ühtegi sotsiaalset hoiakut ei saa pidada ühegi teo a i n s a k s põhjuseks. Sotsiaalne (ka antisotsiaalne) hoiak on käitumise determineerimise üheks faktoriks. Sotsiaalse käitumise hälbed on tingitud kas hälvetest situatsioonis või isik-

---

¹⁸ "Вина представляет собой, следовательно, не просто субъективное отношение к действию, а своеобразное единство субъективного и объективного, причем объективное учитывается для оценки степени виновности лишь постольку, поскольку оно охватывается субъективным..." (О.С. И о ф ф е. Значение вины в советском гражданском праве, - Ученые записки ЛГУ № 129. Серия юридических наук, вып. 3. Вопросы государства и права. Л., 1957, стр. 127.).

¹⁹ С.Д. А р з у м а н я н. Психологическая природа асоциальных установок. Вопросы инженерной и социальной психологии. Изд-во "Мецниереба", 1974, стр. 180.

suse vajaduste ja hoiakute struktuuris. Esimesi võib pida objektiveeteks, teisi subjektiivseteks põhjusteks. Kuna isiksuse vajaduste ja hoiakute struktuur on välja kujunenud sotsialiseerumisprotsessis, siis subjektiivsete faktorite hälvete põhjused peavad peituma samuti sotsialiseerumisprotsessis. Hoiakutel põhinev käitumine peegeldab vaid sotsialiseerumisprotsessis omandatud väärtusi.

Eeltoodu kehtib eelkõige tahtlikult sooritatud kuritegude kohta. Kas olukord on samasugune ka kuritahtliku ettevaatamatusega ja sunniviisil sooritatud kuritegude puhul, sellele on raske vastata. Kui sotsiaalsetesse väärtustesse positiivselt suhtuv inimene laseb end sundida kuritegu sooritama, siis ei ole ilmselt ta sotsiaalsed hoiakud küllalt tugevad. Ettevaatamatusest sooritatud kuritegude puhul on hoiakutel kahtlemata samuti suur tähtsus. Võib oletada, et sel puhul väljendub neis antud inimese hoolimatu suhtumine meie sotsiaalsetesse väärtustesse. Need kuriteod, mis on põhjustatud väliskeskkonna ebaõigest tajumisest, on seotud ilmselt teoreetiliste hoiakutega ja objektiveerimise puudulikkusega, kuid antud hoiakute aspekt vajab edasist uurimist.

Nagu eespool nägime, ei hõlma hoiakutel põhinev käitumine veel kogu teadvustamatul psüühikal põhinevat käitumist. Objektiveerimisel põhinevale käitumisele eelneb impulsiivne käitumine. Kas ja milline tähtsus on impulsiivsel käitumisel kriminoloogias? Mõnede kriminoloogide arvates ei vastuta inimene impulsiivse käitumise eest, teised peavad ka sel puhul kuriteo toimepanijat vastutavaks.²⁰

Meie arvates ei esine inimesel puhtal kujul impulsiivset käitumist. Sotsialiseerumine selles seisnebki, et impulsiivne käitumine asendada hoiakutel põhineva käitumisega. Igasugune sotsiaalne vajadus on sotsialiseerumisprotsessis väljakujunenud vajadus, on ühel või teisel määral seotud sotsiaalsete hoiakutega. Ka bioloogilised vajadused on omandanud sotsiaalse värvingu. Selles mõttes on igal aktuaalsel vajadusel ja situatsioonil põhinev te-

---

²⁰ Täpsemalt vt.: Т.Г. Ша в г у л и д з е. Аффект и уголовная ответственность. Томлиси, 1973, стр. 10 и сл.

gevusakt ühel või teisel määral hoiakutel põhinev käitumine ja me ei saa rääkida puhtast impulsiivsest käitumisest. Ka afektiivne käitumine ei ole puhtal kujul impulsiivne, sest see ei ole inimese juures seotud mitte niivõrd bioloogiliste kui sotsiaalsete vajaduste rahuldamisega.

Õukogude kriminoloogias on küll palju vaieldud hoiakute üle, hoiakute konkreetset sotsioloogilised uuringud ja teoreetiline analüüs aga puuduvad. Võib oletada, et lähemas tulevikus kõrvaldatakse need lüngad. Meie arvates on täiesti õigus S. Arzumanjanil, kes väidab, et hoiakute uurimine võimaldab:

1) tungida isiksuse vaimesse maailma, tema huvidesse, kalduvustesse, püüdlustesse, vaadetesse, ideaalidesse, eluplaanidesse;

2) näha ette isiksuse edasist arengut;

3) asotsiaalsete hoiakute konstateerimine aitab kindlaks määrata isiku ühiskonnaohtlikkuse astme;

4) hoiaku geneesi tundmisel on võimalik individuaalne lähenemine.²¹

---

²¹ С.Д. Арзуманян. Указ. произв., стр. 170.